

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄԱՌԷՍ

ՀԱՏՈՐ ԼԲ.

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2012

**ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԺԲ. ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ԽՆԴՐԱՅԱՐՈՅՑ
ԴԱՆԳ ՄԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ ՈՃՈՎ
ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԱՅԻՆ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ¹**

ՄԱՅԲԸԼ ԴԵՆԻՍ Օ՝ ՀԱՐԱ
michaeldennisoehara@ntlworld.com

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Այս յօդուածը կը քննարկէ խնդրայարոյց դրամ մը, որ հակասական կարծիքներու դուռ բացած է: Ան դանդ մըն է - շուրջ՝ 5.77 կրամ ծանրութեամբ, հաւանաբար՝ 1197ի արտադրութիւն - որ թերեւս կարծատեւ կեանք ունեցած է իբրեւ նոր թողարկում եւ փորձատիպ մը: Անկէ ի ձեռի ունինք 8 օրինակ²: Ան օրինական դրամ մը չէ (legal tender currency). ոմանք զայն կը նկատեն կեղծիք (forgery)³, ուրիշներ՝ երեւակայածին (fantasy piece), դեռ ուրիշներ՝ նախատիպ (prototype)⁴:

Այս յօդուածին առաջին տարբերակը, գրուած եւ շրջանառութեան դրուած է 1988ին՝ ստուգելու համար թէ քննարկուող դրամէն անծանօթ օրինակներ գոյութիւն ունին: Յօդուածի շրջանառութեան իբրեւ արդիւնք, հանգուցեալ Զարեհ Պտուկեան ազնուութեամբ տեղեկացուց մեզի⁵, որ ինք ունի արծաթեայ եւ պղնձեայ մէկական օրինակ եւ ճան Սլոքումի հաւաքածոյէն երկու այլ պղնձեայ օրինակներու ալիւմինիում թուղթով պատրաստուած նմանահանութիւններ: Շրեկա Քետար՝ Իսրայէլէն, ազնուութեամբ մեզի ուղարկեց լուսանկարները 1985ին Աքրայի մէջ յայտնաբերուած պղնձեայ մէկ օրինակին⁶: Երկու կապարէ օրինակներու գոյութիւնը ազնուութեամբ հաղորդուեցան⁷ Սուզըն Թայլըր-Սմիթի (այժմ Տիկ. Ֆիլիպս) եւ Պրն. Ժ. Դ. Սքէյլի կողմէ:

Նկատի առնելով որ նոր յայտնութիւններու մասին չենք իմացած, կը կարծենք որ նախնական ծաւալուն յօդուած մը լաւագոյն ձեւն է այս ուղղութեամբ յառաջանալու, յուսալով որ յաւելեալ նորութիւններ կը ստացուին⁸:

Քննարկուող դանդին օրինակները կը գտնուին.-

Պղինձներէն երկուքը՝ Սլոքումի հաւաքածոյին մէջ.

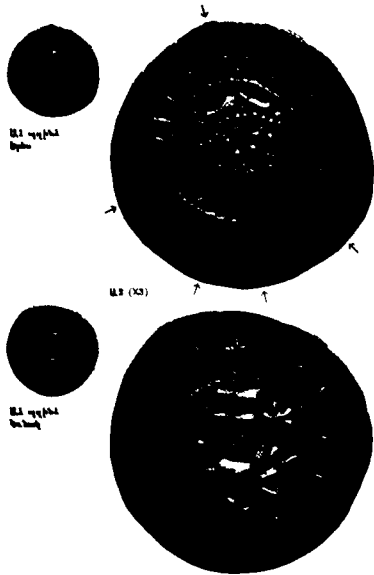
Պղինձ հատ մը եւ միակ արծաթը՝ հանգուցեալ Պտուկեանի հաւաքածոյին մէջ (նկարներ Զ.ա-դ, նկարուած ալիւմինիում թուղթի նմանահանութիւններէն).

Պղինձ հատ մը՝ Քետարի մօտ (նկար է.).

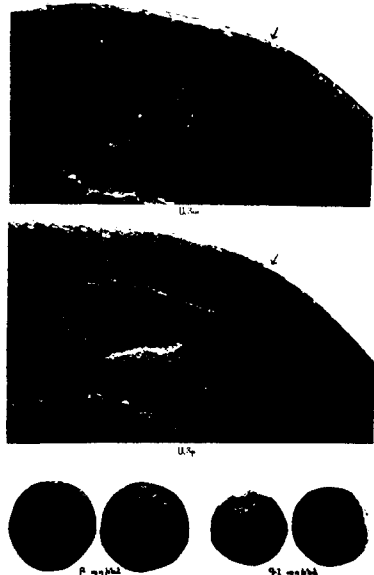
Հինգերորդ պղինձը՝ Օ՝ Հարայի հաւաքածոյին մէջ (նկար Ա.).

Երկու կապարէ «դրոշմուածքները»՝ Թայլըր-Սմիթի եւ Սքէյլի մօտ (նկարներ Ը.1 եւ Ը.2)⁹:

Այս դանդին կապարէ օրինակին մէկը կարելի եղած է քննել (Թայլըր-Սմիթինը՝ 13.143 կրամ, 28-31 մմ): Անոր առանցքային ուղղութիւնը երկու հարիւր եօթանասուն աստիճան է, նման՝ Օ՝ Հարայի եւ Պտուկեանի օրինակներուն: Քետարի պղինձը սակայն ունի երեք հարիւր աստիճան առանցքային ուղղութիւն, որմէ կը հետեւցուի որ կաղապարները իրարու չեն ազդուեցուած¹⁰: Քետարի դրամին տրամագիծը քիչ մը մեծ է, շուրջ 32մմ եւ հետեւաբար «կարկին»ի գիծին մեծամասնութիւնը նշմարելի է (կարկինի գիծին մասին՝ ստորեւ):

Տախտակ 1

Տախտակ 2

Սոյն յօդուածին նիւթ կը դարձնենք պղնձեայ մեզի ծանօթ Հինգ դրամները, մինչ երկու կապարէ օրինակներուն¹¹ եւ արծաթեայ օրինակին քննութիւնը կը թողունք յետագայի, մանաւանդ որ Պտուկեան կը հաւաստէ թէ իր արծաթն ու պղինձը եւ Սլոքումի երկու պղինձները նոյն կաղապարներէն են¹²: Դժուար է, սակայն, վստահօրէն ստուգել՝ ալիւմինիում թուղթէ պատրաստուած նմանահանութիւններէն, թէ երկու կապարէ եւ Քետարի ու մեր պղինձներն ալ արդեօ՞ք զարնուած են նոյն կաղապարներէն:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կիլիկեան Հայկական Պետութիւնը երկու հանգրուան ունի՝ իշխանական (1080-1196) եւ թագաւորական (1198-1375): Իսկ Լեւոնի իշխանութիւնը կը տարածուի 1187էն 1218, եւ նոյնպէս ունի հանգրուաններ. Լեւոն՝ իբր Պարոն Լեւոն Բ. (1187-1196), ժամանակաւոր կամ Նախածման շրջան (1196-1198) եւ իբր Թագաւոր Լեւոն Ա. (1199?-1218):

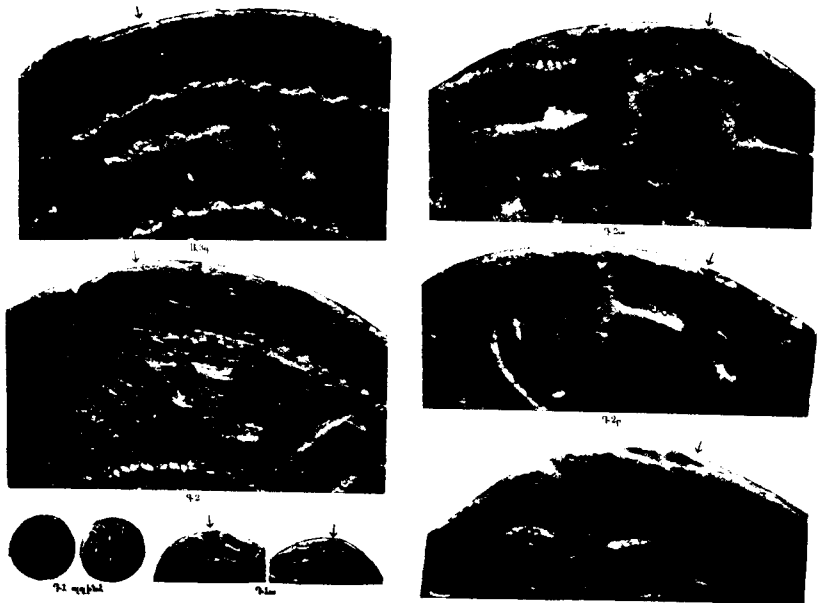
Երես. **Т Л Е І І Ն (?) І П / V А П Վ >**

Երեսի խորագրութեան լրիւ ձեւ՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ¹³ Կիսանդրիին կէս դիմանկարը դէպի աջ թեքած է, գլխուն կը կրէ գդակ մը որ ունի ծոպաւոր երեք գագաթներ. արձանագրութիւնը մարգարտաշար զոյգ շրջանակներուն միջեւ է¹⁴, մետաղաձոյլի դուրսի եզերքը պարապ է (նման նոյն ժամանակի բիւզանդական ոսկեդրամներու), «կարկին»ի գիծի հետք կ'երեւի: Կռնակ. **† І < Ի Ս С І L K > (?) П І**

Կռնակի խորագրութեան լրիւ ձեւ՝ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ (կամ ՏԱՐՍՈՆ)¹⁵

Քայող առիւծ մը, դէպի աջ, պոչը վեր բարձրացած եւ ճիւղաւորուած լեզու, վերեւ՝ երկու թեւով խաչ¹⁶, վեց ատամով աստղ աջ ու ձախ դաշտերուն մէջ. արձանագրութիւն մարգարտեայ զոյգ շրջանակներուն միջեւ, մետաղաձոյլի դուրսի եզերքը պարապ:

Մետաղաձոյլի տրամագիծ՝ 28-29 մմ, կաղապարի տրամագիծ՝ 23 մմ: Պահպանուածութիւն՝ շատ լաւ, որոշ մասեր տկար եւ թեթեւօրէն կրկին զարնուած (նկար Ա.):

Տախտակ 3

Տախտակ 4

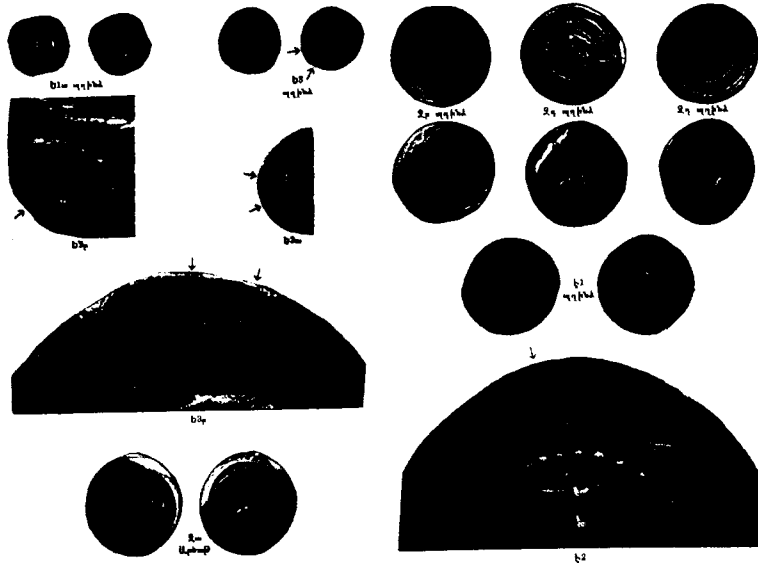
ՎԵՐՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Խորագրութիւն/Տառեր.

Վերոյիշեալ խորագրութիւնը համադրութիւն մըն է, կազմուած բոլոր տարրեր օրինակներուն նկարներէն¹⁷: Բոլոր այս օրինակները վատ կերպով զարնուած են. ոմանց վրայ անոնք լրիւ չեն երեւիր (նման՝ Ռուբինեան Պարոնութեան շրջանի դրամներուն): Երեսի խորագրութեան “V” տառին երկրորդ թեւը բացակայ է օրինակի մը վրայ (նկար Զ.դ.), բայց յստակօրէն նշմարելի է ուրիշներու վրայ¹⁸: Ըստ երեւոյթին, տառերը կազմուած են դրոշմիչներու/սեպերու օգնութեամբ, քան թէ ամբողջութեամբ քանդակուած են կաղապարին¹⁹:

Թէեւ տառերու դրոշմը տկար է որոշ տեղեր եւ կարելի չէ ըսել թէ դիւրաւ վերծանելի է, բայց ընթերցումը կարելի է աւելի հաւանականօրէն մեկնաբանել որպէս ՏԱՐՍՈՆ քան թէ ՍԻՍ: Վերջին տառերը (I) ՄՏՈՒ (ըստ երեւոյթին ԱՐ մասամբ բաղադրեալ), աւելի մօտ է ՏՄՏՈՒ (ՏԱՐՍՈՆ)²⁰, եւ չի շփոթուիր ՍԻՍ բառին հետ: Նաեւ սկիզբի մասին ԼԵՒՈՆ բառին «ԼԵ» տառերը եւ կռնակի ՇԻՆԵԱԼ բառին առաջին տառը՝ «Շ» շատ յստակ են: Երեսին վրայի վերջին տառը՝ “>” կարծես կը ներկայացնէ “<” “Հ» տառը (ՀԱՅՈՑ բառին

առաջին տառը): Յստակ չէ թէ Լեւոն ներկայացուած է որպէս թագաւոր կամ իշխան կամ այլ մակդիր ՀԱՅՈՑ:

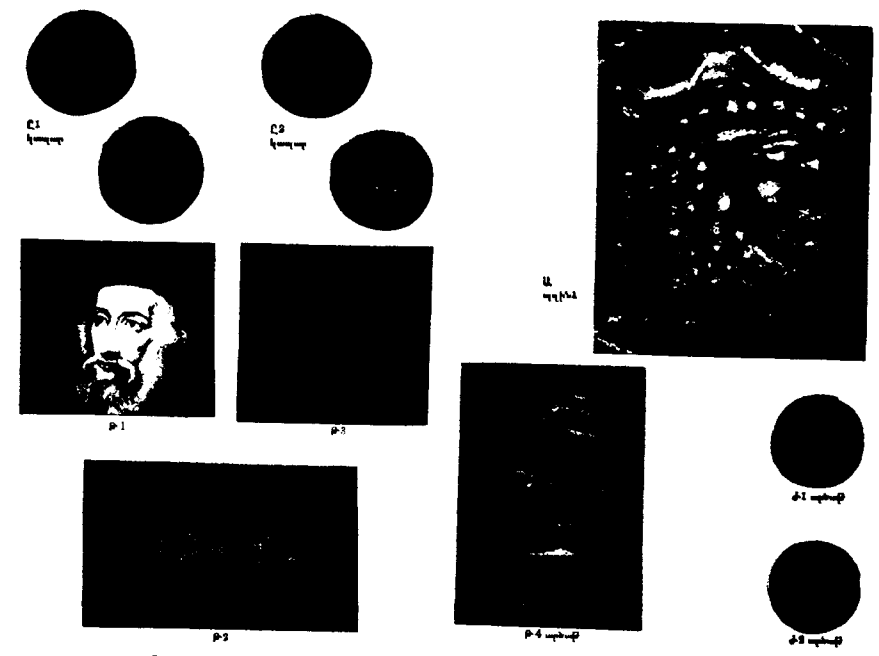

Տախտակ 5

Տախտակ 6

Երջափակի կիրարկումը, խորագրութեան երկու մարգարտաշար շրջանակներու միջեւ, մասնաւորաբար դրամի երեսին վրայ, ուշագրաւօրէն նման է Լեւոնի պարունութեան շրջանի²¹ դրամահատութեան: Ռուբինեան թագաւորներու արծաթեայ դրամներու խորագրութեանց շրջանակները մարգարտաշար են, բայց Սիս դրամահատարանի անուևով արծանագրուած պղինձները ունին գծաւոր շրջափակ²²: Հետաքրքրական եւ ուշագրութեան արժանի է նաեւ, որ մետաղաձոյլի տրամագիծը (29 մմ) շատ մեծ է կաղապարին համեմատ (23 մմ), բայց այս տրամագիծը պատահական չէ, ինչպէս որ կարկինի շրջանակածեւ գիծերը ցոյց կու տան (տե՛ս՝ ստորեւ եւ՝ ծանօթ. 57): Այսուհանդերձ, կաղապարին մեծութիւնը պահուած է Լեւոնի իշխանական դրամներուն նման²³:

Մասնագէտներ նկատած են, թէ միջնադարեան Հայաստանի պղնձեայ դրամները անխնամ կոխուած են: Քանի որ այդ թողարկումները նախատեսուած են ներքին առևտուրի համար, ուրեմն պէտք չկար խնամեալ գործադրութեան՝ ի տարբերութիւն արծաթեայ դրամներուն, որոնք գործածուած են միջազգային առևտուրի եւ հատուցումներու համար²⁴: Ինչ կը վերաբերի իշխանական դրամներու արծանագրութեանց, ապա անոնք չափազանց խեղճուկ են: Այսուհանդերձ, խնդրոյ առարկայ դրամի տառերու դրոշմը, նուազ խեղճուկ է քան՝ իշխանական դրամներունը²⁵, բայց շատ աւելի խեղճուկ է քան Ռուբինեան թագաւորութեան դրամներուն վրայի արծանագրութեան վարպետութիւնը (տե՛ս՝ նկար Բ.): Այս առումով, մարդ կրնայ նկատել թէ շուրջ 23 մմ մեծութեամբ կաղապարին միջոցը, որ օգտագործելի է արծանագրութեանց համար, շատ աւելի փոքր է քան՝ Սիսի աւելի ուշ թողարկուած դրամներունը (օգտագործելի միջոց՝ շուրջ 28 մմ):

Տախտակ 7

Տախտակ 8

Սակայն, չնայած կաղապարի չափին, կարծես թէ տառերու արծանագրութեան աշխատանքը կատարած է յոյն (կամ լատին) քանդակագործ մը, ինչպէս Լեւոն բառին «E» տառը (փոխան «E»-ի) կը թելադրէ: Աշխատանքի հմտութեան որակի եւ տիպերու նմանութիւնը ակնյայտ է Լեւոնի իշխանական դրամներուն ու Անտիոքի Դքսութեան դրամներուն միջեւ²⁶: Այս նմանութիւնը եւ այն իրողութիւնը, որ Անտիոքի պատմութիւնը սերտօրէն հանգուցուած էր կիլիկեան Հայաստանի²⁷ դիւանագիտական զարգացումներուն՝ կրնանք ենթադրել, որ դրամահատարանի մէջ աշխատող օտար քանդակագործներու առկայութիւնը անհաւանական չէ²⁸: Միւս կողմէ, խորագրութեան մէջ տարօրինակ տառերու առկայութիւնը կասկածելի կը դարձնէ հայերէն այբուբենին ծանօթ քանդակագործի մը առնչութիւնը այդ դրամներուն ձեւաւորման: Թերեւս իսլամ կաղապարագործ մը աշխատած է, եթէ նկատի առնուի երեսի խորագրութեան սկիզբի գիծը (անկատար խաչանիշի մէկ մասը), մանաւանդ որ միջնադարու այս շրջանին իսլամական աշխարհը դրամահատութեան ասպարէզին մէջ աւելի յառաջացած էր քան Արեւմուտքը: Հաւանճեան չի տարակուսիր, որ «այս դրամները գործն են օտար (ոչ-հայ) քանդակագործի մը, որ իր առջեւ իբրեւ օրինակ ունեցած է քազաուրական, քան թէ իշխանական ժամանակաշրջանի դրամները: Եթէ այս դրամները ժամանակաւոր շրջանի թողարկումներ էին, ոճը, մասնաւորապէս կոնակիւնը, պէտք է ըլլար աւելի լաւ քան՝ իշխանական դրամներունը, մինչդէռ ոճը ստորադաս է Լեւոն Բ-ի իշխանական դրամներունը»: Մենք կը կարծենք որ օտար դրամահատ քանդակագործներ կրնան աշխատած ըլլալ²⁹, մանաւանդ որ ժամանակաւոր դրամները անհրաժեշտօրէն պէտք չունին ըլլալու աւելի որակաւոր քան՝ գիրենք նախորդողները): Կաղապարներու շարժումը, վարպետ հայախօս դրամահատ քանդակագործներու

պակասը, կանխահաս մահը (վտանգաւոր ժամանակներուն), հանգամանքներ՝ որոնք այդ ժամանակներուն կը վերաբերէին: Իրողութեան մէջ շատ պատճառներ կան, թէ ինչու Լեւոն Բ-ի «դէպի ձախ ձիւղար ասպետ» պատկերատիպի հմուտ դրամահատը աշխատանքի համար «օգտագործելի չէր կրնար ըլլալ»:

Յատկանշական պարագայ է այն, որ մարդ կրնայ որոշ նմանութիւն տեսնել այս յոգևածի դրամին եւ հարաւային Իտալիոյ մէջ՝ ժԲ. դարուն կոխուած Տրետերիք Բ-ի արտասովոր դրամին (Augustalis) միջեւ: Արտասովոր, որովհետեւ դիմանկարը կատարուած է ժԲ. դարէն շատ աւելի յառաջացեալ ոճով: Տարօրինակ Հայկական այս դրամը, անշուշտ, նոյնպէս կրնար կերտուած ըլլալ իտալացի վարպետի մը կողմէ, նկատի առնելով նման դիմանկարի երեւումը ժԲ.-ժԾ. դարերէն:

Խորագրութիւնները, ամէնէն կանուխ իշխանական դրամի վրայ անհասկնալի եւ գլխազիր տառերով քանդակուած ըլլալէ անկախ, վերագրուած են Պարոն Ռուբէն Ա-ին (1080-1099) կամ Պարոն Կոստանդին Ա-ին (1095-1099)³⁰: Ըստ Պտուկեանի դրամներէն ոմանց վրայի բնորոշ գլխազիր տառերը կրնան փոխանցման շրջանը հանդիսանալ՝ երբ անցում կատարուեցաւ փոքր, հասարակ տառերէն դէպի աւելի գեղարուեստական գլխազիր տառերը, որոնք քանդակուած են ուշ շրջանի իշխաններու դրամներուն վրայ³¹: Արդարեւ, գլխազիր տառերը ընկալեալ սովորութիւն եղած են, սակայն կ'երեւի թէ փոքր, հասարակ տառերու պատահական գործածութիւն ալ եղած է Սիս հաստանուած հասարակ բայց հազուադէպ պղնձեայ դրամներուն վրայ: Հետաքրքրական է բաղդատել Հեթում Ա-ի եւ Իկոնիայի սուլթաններուն (1228-1245) արծաթեայ երկլեզուեան դրամներու զանազան թողարկումներուն երեսները (տե՛ս՝ նկարներ ժ-1 եւ ժ-2): ժ-1 օրինակին մէջ տառերը խնամքով կերտուած են եւ երբեմն իրարու կցուած: ժ-2 օրինակին մէջ կցուած տառեր չկան եւ տառերէն ոմանք ներկայացուած են պարզ ուղղահայեաց գիծերով³²: Ի մտի ունենալով վերը ըստածը, SUTUnի համար IUTUnl (ԹԱՐԱՌՒՍ կամ ՏԱՐԱՌՆ) արձանագրուած դրամահատարանի անուան անհեթեթ արտայայտութիւն մը չի թուիր:

Կշիռք

Պտուկեանի³³ չափազանց պիտանի գծագիրը ցոյց կու տայ, որ Սիսի դրամահատարանին թողարկած Լեւոն Ա. թագաւորի սովորական պղնձեայ դանգ միւսուորը 7-8.30 կրամ կը կշռէ, իսկ աւելի ուշ Լեւոն Բ-ի փոքր պղնձեայ քարտէզ միւսուորը՝ 4-5 կրամ, (2.80-4 կրամ՝ Հեթում Բ-ի գահակալութեան դրամը): Գիտենք որ վեց դանգը հաւասար էր մէկ արծաթեայ դրամի արժէքին³⁴: Քննարկուող դանգը որ կը կշռէ 5.77 կրամ եւ քիչ մը աւելի թեթեւ է քան օրինաչափ պղնձեայ դանգը (7-8.30 կրամ), եւ որ վերջնականօրէն ընտրուեցաւ Սիսի մէջ՝ ծառայած է զինք գատորոշելու իշխանական դրամներէն: Սիսի դրամահատարանի թողարկած դանգը (նկար Բ.) 7.43 կրամ է, Քետարինը՝ 6.61 կրամ, Օ՝ Հարայինը՝ 5.77 կրամ: Արդեօ՞ք Տարսոնի այս ժամանակաւոր չափանիշ-դրամը սակագրուած է քիչ մը բարձր՝ հաւանաբար տասը դանգ միւսուորներ մէկ արծաթեայ միւսուոր դրամին փոխան:

Առիւծի Պատկերատիպ

Մէկ առիւծով պատկերատիպը քանդակուած է Լեւոն Ա-ի արծաթեայ երկդրամին, եւ իր կէս ու քառորդ դրամական միւսուորներուն վրայ, նաեւ՝ չափազանց հազուադէպ քանի մը օժման դրամներուն վրայ: Պտուկեան տրամաբանական կը գտնէ ենթադրել, որ «մէկ առիւծ» պատկերատիպով թողարկումները Լեւոն Ա. թագաւորին կողմէ կոխուած առաջին դրամներն են³⁵: Ուրեմն կարելի է եզրակացնել, որ մէկ առիւծով դրամական համակարգը կոխուած է 1190էն մինչեւ 1198 (այն թուականը երբ Լեւոն յայտարարեց իր արքայական տիտղոս ստանալը, ինչպէս նաեւ թագ մը՝ Բիւզանդիոնի Ալեքիոս Գ. կայսրէն), երբ ինք թագադրուեցաւ Հենրի 2- կայսեր դիւանապետ Քոնրատ Հիլտես-հայմին եւ պապական պատուիրակ Մայնցի Արքեպիսկոպոսին կողմէ: Լեւոն օժուեցաւ Հայ Եկեղեցուոյ վեհապետ՝ Գրիգոր կաթողիկոս Ապիրատին կողմէ, մեծ ու փառաւոր արարողութեամբ մը Տարսոնի տաճարին մէջ, Յունուար 6ին³⁶:

Մէկ առիւծով դրամական համակարգին հետեւեցան քաջածանօթ օժման դրամները: Օժման դրամներու չափազանց հազուադէպ օրինակներու կունակին դրոշմուած է դէպի աջ «մէկ առիւծ»ի պատկերատիպը. սակայն գլխաւոր թողարկումը ունի «երկու առիւծ»ի տիպը, որ չափազանց յատկանշական եւ ինքնատիպ զինանշանի պատկերատիպ մըն է: «Մէկ առիւծ» պատկերատիպով դրամական համակարգին չափազանց հազուադէպութիւնը մղած է Պտուկեանը հարցադրելու՝ «արդեօք ատոնք տարբե՞ր փողերանց մը կոխուած են. կոխուած Տարսոնի՞ մէջ, Սիսի փողերանցին հաստատումէն առաջ»³⁷: Ք. Ա. Ժակոբ³⁸ կը նկատէ որ «Սիս Կիլիկեան Հայաստանի մայրաքաղաքն էր եւ դրամահատարանին օրինատր վայրը, բայց հաւանական է, որ արծաթեայ երկդրամ (մէկ առիւծով) թողարկումը կոխուած ըլլայ Տարսոն՝ փոխան Սիսի»³⁹: Պտուկեան կը հաւաստէ որ Սիսէն տարբեր դրամահատարանի մէջ դրամ կոխուելու առաջին նախընթացը եղած է Կոստանդին Գ-ի (1344-1363) շրջանին եւ թէ՛ յայտնի չէ թէ՛ երբ դրամահատարան հիմնուեցաւ եւ դրամ կոխուեցաւ Տարսոնի մէջ (տե՛ս՝ ստորեւ, եւ՝ ծանօթ. թիւ 70): Ի դէպ, Տարսոնի մէջ կոխուած են արծաթեայ ու պղնձեայ հազուադէպ դրամներ Կոստանդին Գ-ի գահակալութեան՝ 1344էն մինչեւ 1360, երբ քաղաքը ինկաւ մեմլուքներուն ձեռքը, բայց շարունակեց իբրեւ դրամահատարան մեմլուքներուն իշխանութեան ներքեւ:

Չափազանց հազուադէպ դէպի աջ «մէկ առիւծ» տիպը պատկերուած է օժման դրամի թողարկման ետին: Ասոր սերտ նմանութիւնը՝ խնդրոյ առարկայ, Տարսոն արձանագրուած մեր պղնձեայ դանգին հետ (երկդրամ համակարգին առիւծը դրոշմուած է դէպի ձախ), կարծես կը հաստատէ Պտուկեանի ենթադրութիւնը, որ այս ժամանակ երկու դրամահատարաններն ալ կը գործէին: Անտարակոյս, «օժման քեղ արարողութիւնը» կատարուեցաւ Տարսոնի⁴⁰ մէջ: Պատմական իրադարձութիւնը յիշատակելու համար՝ յայտնի է որ կոխուեցան նկատելիօրէն տարբեր երկու տեսակ օժման դրամներ, մին՝ սակաւաթիւ, եւ միւսը՝ չափազանց հազուադէպ, եւ այդ ալ նուազագոյն՝ մէկ թողարկում: Ենթադրաբար հազուադէպ տեսակը պիտի կոխուէր այն քաղաքը, ուր օժումը տեղի պիտի ունենար: Հաւանական է որ «մէկ առիւծ» պատկերատիպով երկդրամներուն փոքրածաւալ կոտորակները կոխուած ըլլան Տարսոն եւ սակաւա-

թիւ (բայց աւելի հասարակ) «երկու առիւծ» պատկերատիպով օծման դրամը կոխուած ըլլայ 1198ին, նոր հիմնուած Սիսի դրամահատարանը, որ այնուհետեւ արտադրեց թագաւորութեան նկատելիօրէն մեծաքանակ գլխաւոր դրամական համակարգը, մինչեւ թագաւորութեան անկումը՝ 1375ին:

Կարելի է ենթադրել որ խնդրոյ առարկայ պղնձեայ դանգ միաւորը ուր թագաւորը կ'երեւի առանց թագի, կոխուած է Տարսոնի մէջ, օծման արարողութենէն առաջ⁴¹: Թերեւս այդ դանգին ետեւը ծառայած է որպէս նախատիպ «մէկ առիւծ»ով դէպի աջ օծման դրամներու⁴² եւ ուրեմն հաւանականօրէն այս թողարկումը կրնայ թուագրուել շուրջ 1197ին, երբ Լեւոն ընդունուած էր իբրեւ թագաւոր, բայց պաշտօնապէս չէր օծուած: Յստակ եւ զօրաւոր կապակցութիւն մը կայ նաեւ Տարսոն կոխուած այս նոր դասու դանգին եւ Սիս կոխուած աւանդական (ու լիառատ) շքեղացուած «առիւծի գլուխ» պղնձեայ դանգին միջեւ (նկար Բ.)⁴³: Վերջինս կը հանդիսանար Լեւոն Ա. թագաւորի հիմնական պղնձեայ դրամը եւ մեզի հասած է շատ մեծ քանակով⁴⁴: Տարսոնի այս խնդրոյ առարկայ դրամը թերեւս ծառայած է իբրեւ նախատիպ մը Սիսի պղնձեայ դրամի երեսին ու կոնակին համար՝ աստղերն ու կրկնաթեւ խաչը պահելով (աւելի սովորական ձեւով որպէս հայրապետական խաչ), եւ մէկ առիւծը զանց ընելով, որով կարելի կը դառնար ներդաշնակութիւնը պահել «երկու առիւծ»ով արծաթեայ դրամական համակարգին հետ:

Կոնակի շրջագրութեան բանաձեւը՝ Շիմնալ ի քաղաքն Սիս, քանդակուած Սիսի դանգ միաւորին վրայ, նոյնպէս կրնար սերած ըլլալ Տարսոնի դրամէն:

Դիմանկարը

Տրետերիք Պարպարոսայի քաջածանօթ, շուրջ 1231ի ոսկեդրամը (augustale), հազուագիւտ եւ առանձնակի օրինակ մըն է դիմանկարի ոճի մը, որ յստակօրէն իր ժամանակէն առաջ անցած է եւ պարզօրէն նախանշան հանդիսացած վերածնունդի դարաշրջանին: Այս դրամը կը պատկերացնէ բարձրաքանդակ կիսանդրի մը, ըստ՝ հնադարեան կամ հռոմէական ոճին: Քննարկուող դանգի դիմանկարը, թէեւ աւելի նուազ «գեղարուեստական» հմտութեամբ կատարուած է, սակայն յստակօրէն «վերածնունդի» դարաշրջանի ոճով է: Այս պարագային՝ ընդհանուր պատկերացումը չափազանց ինքնատիպ է եւ իր ժամանակէն շատ աւելի առաջ է, սակայն որոշակի թեքնիքական եւ գործնական հմտութեան պակասը զգալի է: Մազը ներկայացուած է «երկար կախուած» ձեւով, որ աւելի սովորական կիսանդրիի ոճ մըն է ԺԴ դարու երրորդ տասնամեակին համար: Այս երկար ու կախուած յատկանշական «բաշի նման» մազը, մասնաւորաբար նկար Ա.ի ոճով, կ'երեւի միայն ԺԵ դարու վերջ-ԺԶ դարու սկիզբին (տե՛ս՝ նկար Թ.4)⁴⁵: Անիկա կրնայ աւելի հեշտութեամբ նկատուել եթէ մէկը թերթատէ J. Porteusի ուսումնասիրութիւնը՝ *Coins in History*⁴⁶:

Ժակոր⁴⁷ երկարօրէն քննած է, թէ Սիսի դանգերուն վրայ քանդակուած դիմանկարը առիւծի, թէ՛ թագաւորի գլուխ կը ներկայացնէ: Պտուկեան գործածած է «թագաւորին առիւծանման գլուխը, թագակիր եւ մօրուսաւոր» արտայայտութիւնը⁴⁸: Տարսոնի դրամին վրայ «վերածնունդի դարի դիմանկարը» հազիւ թէ առիւծանման կրնայ նկատուել: Բաշի նման մազով թագաւորի գլուխը՝ կապակցուած թագաւորի անուան բառախաղին, կրնար սքանչելիօրէն ստեղծ

ծած ըլլալ ներշնչումը առիւծանման (leonine) գլուխի մը, կամ՝ շքեղացուած տարբերակով՝ (առիւծի թագադրուած գլուխի մը՝ երեք-չորրորդ դէպի աջ)⁴⁹: Յետագային, Լեւոնի գահակալութեան մնացեալ շրջանին, ասիկա հանդիսացաւ Սիս կոխուած պղնձեայ դրամի երեսին օրինաչափ պատկերատիպը (նկար Բ.): Տարսոնի դրամին յայտնաբերումը, որ կրնայ շատ լաւ փորձ մը ըլլալ ցուցադրելու յատկանշուած նմանութիւն մը Սիսի դանգին, յստակօրէն կը մատնանշէ, որ Սիսի «առիւծանման» գլուխը պարզօրէն զինանշան է կամ հանրաճանաչ ներկայացուցչութիւն մըն է առիւծի մը գլուխին⁵⁰:

Ռուբինեան Հայաստանի դրամներու պատկերատիպերն ընդհանրապէս գերազանցօրէն ինքնատիպ են: Պատմական այս շատ կարեւոր թողարկումը նոյնպէս, բացառութիւն մը չէ: Հետաքրքրական է բաղդատել դրամներու գեղարուեստական զարգացումի մակարդակները՝ ժամանակակից ուրիշ դրամներով (օրինակի համար՝ Անգլիոյ Ճան թագաւորին (1199-1216) կարճ խաչով փենինները, թէեւ գերազանց են որոշ այլ դրամներու բաղդատմամբ, բայց հազիւ թէ ոգեւորիչ են կամ նախատիպ): ԺԴ-ԺԵ դարերու վերածնունդի շրջանի դիմանկարներուն (նկար Թ.1 եւ Թ.2) հետ քննարկուող դանգին գուգահեռականը շատ տպաւորիչ է: Անշուշտ ոճը անտաշ է, ականջը ճիշդ տեղը չէ քանդակուած եւ ընդհանուր առմամբ՝ գեղարուեստական հմտութիւնը աւելի նուազ է քան վերածնունդի շրջանի դրամներուն պարագային: Թագաւորին գլուխը իշխանական կամ միջնադարեան դքսային գրակով մը վերաներկայացնելը պէտք է նաեւ նախատիպ համարուի այդ ժամանակաշրջանին համար⁵¹: Գլխարկը չի ներկայացնէր թագ մը՝ աւելի կը յիշեցնէ գդակները, որոնք կ'երեւին ԺԴ-ԺԵ դարերու դիմանկարներուն վրայ: Նման գդակ մը, մէկ կեդրոնական ծոպով, եւ ուրիշ մը՝ երեք գագաթներով, պատկերով մը ցուցադրուած են, գրչանկարի մը մէջ, շուրջ 1270ին⁵² (նկարներ Թ.2 եւ Թ.3 եւ բաղդատութեան համար՝ Թ.4): Դժուար է խուսափիլ այն եզրակացութենէն, որ այս դիմանկարը (նկար Ա.) լուրջ փորձ մըն է Լեւոն Ա. թագաւորի յատկանշական նմանութեան: Մանր կամ քառակուսի ծնօտը եւ արտածիք շրթունքը կը յիշեցնեն հռչակաւոր «Հափսպուրկի շրթունքը»: Այս երեւոյթը, միացած «բաշի նման» մազին, յստակօրէն ձեւով մը «առիւծանման» (leonine) երեւոյթ կու տայ Լեւոնին:

Դանգին Բնույթը

Կարծէք լուրջ փորձ մը եղած է նախաձեռնելու պղնձեայ մեծաքանակ⁵³ դանգերու դրամահատութեան մը, որուն համար գործածուած են իշխանական դրամներու չափի կաղապարներ: Սակայն, այս դանգերը ունեցած են աւելի իմաստալից խորագրութիւններ քան իշխանական կանուխ շրջանի թողարկումները՝ նոր թագաւորութեան համարժէք:

Նկատելով որ ցարդ միայն ութը օրինակներ յայտնաբերուած են՝ երեք տարբեր մետաղներով, եւ բոլորն ալ նոյն կաղապարներով (տե՛ս՝ ստորեւ), եւ մտաբերելով հանդերձ որ նոյն դրամի բազմաթիւ օրինակներ կոխուած են զանազան մետաղներով (բիւզանդական դրամական համակարգին մէջ, օրինակ), այս դանգերը կրնան նախնական ձեւեր ըլլալ՝ ապագայ դրամներու համար, որոնք որոշ պատճառով երբեք չեն թողարկուած, բայց եւ այնպէս ծառայած են իբրեւ ներշնչման աղբիւր կամ նախատիպ՝ Սիս թողարկուելիք⁵⁴ աւե-

լի մեծ դրամահատութեան մը, աւելի ծանր չափանիշներով: Այն՝ որ այս դանգերէն մէկը արծաթ է եւ երկուքը կապար՝, կ'ամրապնդէ այն մտածումը, որ ասոնք փորձի կտորներ կամ այ նախատիպեր էին: Ի դէպ, ետեւի պատկերատիպի նմանը գործածուած էր արծաթեայ օծման դրամներու թողարկումներէն մէկուն վրայ: Անսովոր չէ նոյն կաղապարներու գործածութիւնը տարբեր մետաղներով դրամ կոխելու համար:

ԺԲ. դարավերջը, յատկապէս օծման ժամանակաշրջանին, հաւանաբար եղած է Կիլիկեան Հայաստանի դրամահատութեան համար փորձառական շրջան մը՝ թագաւորութեան հիմնադրութեամբ, վաճառականական գործարքները իրականացնելու եւ փոխառութեան կարիքները գոհացնելու առումով: Իշխանական անկանոն ու հին թողարկումներէն դէպի մեծաքանակ եւ աւելի ինքնուրոյն դրամահատութիւնը ասոր վկայութիւնն է: Թերեւս քիչ մը զարմանալի է, որ ուրիշ նախատիպեր կամ փորձի կտորներ չեն հասած մեզի:

Կարկինի Գիծեր

Մեթալֆ առաջինը իմ ուշադրութեանս յանձնեց, որ քննարկուող պղնձեայ դանգին երեսը բարակ շրջանակաձեւ գիծերու հետքեր կան՝, մասնաւորաբար՝ 0, 120, 190 եւ 230 աստիճաններուն (նկար Ա., մեծցուածները) վրայ: Ասկէ կ'ենթադրենք որ «կարկին»ի պէս բան մը գործածուած է, շրջանակ գծելու համար պղնձեայ մետաղի թերթին վրայ, կլոր կտրելէ առաջ, որմէ ետք դրամը պիտի կոխուէր: Այս նոյն, մազի չափ բարակ «կարկին»ի գիծը կը նշմարուի չափազանց հազուադէպ իշխանական դրամներու օրինակներուն երեսներուն վրայ՝ նկարներ Գ.1, Դ.1, Ե.1ա եւ Ե.3՝: Հետաքրքրական է եւ ուշադրութեան արժանի, որ այս «կարկին»ի գիծերուն կը հանդիպինք դրամի երեսին վրայ, բացառութեամբ Քետարի օրինակին, ուր այս գիծերուն կը հանդիպինք դրամի ետին: Իսկ այս խումբի քննուած իշխանական դրամներէն Կոստանդին Ա.ի (նկար Դ.1) պարագային, «կարկին»ի գիծերը զատորոշելի են դրամի երկու կողմերուն ալ: Պղինձի մետաղէ դատարկ (blank) թերթեր, դրամի մեծութեամբ կլոր կտրուած, ուղղահայեաց իրարու վրայ դիզուած են կամ ալ անմիջապէս զետեղուած են երեսի ու կռնակի կաղապարներու միջեւ՝ դրամ կոխելու համար: Սակայն եթէ պատահէր, որ մէկէն աւելի պարագ կլոր մետաղներ դրուէին կաղապարներու միջեւ, անկասկած, պակասաւոր չկոխուած մետաղը գետին պիտի իյնար: Վստահօրէն, այս յօդուածի հրատարակումէն ետք, հաւաքորդներ իրազեկ պիտի ըլլան ու գիտնան, թէ ինչ պէտք է փնտռուի՝ եւ պիտի յայտնաբերուին իշխանական դրամներ որոնց ետին նշմարելի պիտի ըլլան «կարկին»ի գիծերը:

Իշխանական դրամներուն մեծամասնութիւնը անկանոն ձեւ ունի՝ ոմանք ուրիշներէն քիչ մը աւելի կամ պակաս: Օրինակի համար Թորոս Բ.ի (1144-1168) պղինձը՝, որ վեցանկիւն է, ունի պարզ մկրատի վեց կտրուածքներ, փոխանակ կտրուելու «կարկին»ի կլորին համեմատ: Ըստ երեւոյթին, գէթ իշխանական շրջանին եւ մինչեւ այս ժամանակաւոր շրջանի թողարկումը՝ շուրջ 1197 (Պարոնութեան վերջը), պղնձեայ պարագ մետաղները մկրատով կտրուած են թերթերէն կամ մետաղի երկզներէն: Սիսի պղնձեայ դանգերը թէեւ նոյն ծաւալն ունին, բայց ծանր ըլլալով շատ հաստ պիտի ըլլային այս ձեւով կտրելու հաւանաբար անոնց համար աւելի տարբեր եւ իմաստալից ձեւեր գործածեցին՝

թերեւս ձուլեցին պարագ եւ կլոր ծաւալով մետաղներ կաղապարով կոխելէ առաջ:

Միւս, Թէ՞ Տարսոն

Քէյմպրիճի Համալսարանի միջնադարեան պատմութեան նուիրուած գիրքին մէջ կատարուած դիտողութեան համաձայն (որ, սակայն, չէ կրկնուած կամ ծանօթագրուած աւելի ուշ)՝, Լեւոն իր կառավարութեան նստավայրը տեղափոխեց Տարսոնէն Սիս: Լեւոնի այս նորայայտ դրամով կը պարզուի, որ թերեւս նախապէս որոշուած էր Տարսոնն ընել մայրաքաղաք: Յամենայնդէպս, այս դրամը կը հաստատէ Տարսոնի կարեւորութիւնը գոնէ երկրի պատմութեան սկզբնական շրջանին: Պրբի կը հաստատէ՝ «Տարսոն եւ Սիս, իրաքաճշիւրը ժամանակի ընթացքին, մայրաքաղաք եղած են հայկական երկրին»՝: Ժամանակակից ուսումնասիրութիւններուն մէջ կը հարցադրուի թէ ուր եւ երբ տեղի ունեցաւ Լեւոնի թագադրութիւնը: Պրբի յատկօրէն կը յայտարարէ, թէ «Լեւոն օծուած է Սիսի տաճարին մէջ, Աստուածայայտնութեան տօնին, 1198, - բայց ծանօթագրութեամբ մը, թէ՛ - կարգ մը պատմաբաններ Տարսոն կ'ըսեն»՝: Պտուկեան, սակայն, կու տայ Տարսոնը իբրեւ օծման վայր եւ կը նշէ երկու թուական. իր կանուխ հրատարակուած գիրքին մէջ՝ 1199՝, իսկ իր վերջին աշխատանքին մէջ՝ 1198՝: Հրսի գիրքն ալ կը յիշէ թէ օծումը տեղի ունեցաւ Տարսոն. «Լեւոն մեծ շուքով քաղաքորոնցաւ Տարսոնի մէջ»: Սակայն, Բանսիմընի համաձայն օծման վայրը Սիսն է՝ 1198ին՝: Խաչակրութեան նուիրուած նոր ուսումնասիրութեանց մէջ՝ - ինչպէս՝ Boase՝ - օծումը հաստատօրէն դրուած է Տարսոն, Յունուար 6, 1198, Ս. Սոֆիա տաճարին մէջ:

Մայրաքաղաքը Սիս փոխադրելու ակներեւ պատճառներէն մէկը Կիլիկիոյ աշխարհագրական դիրքը պիտի ըլլար. դաշտերը հարուստ ու բարեբեր՝ սակայն պաշտպանելը շատ դժուար է, մինչ լեռները՝ ծածկուած են անտառներով եւ բազմաթիւ կիրճեր ունին (քարտէս 3): Իշխանութեան աթոռը Սիս տեղափոխելէ ետք, շատ տրամաբանական պիտի ըլլար հիմնել նոր կամ երկրորդ դրամահատարան մը: Այս առումով, տեղին է Փրոնֆ. Կրիստընի՝ մէկ դիտողութիւնը: Ակնարկելով հազուադէպ արծաթ զբիւզանդական պատմական դրամներու շարքին՝՝ վրայի տառերուն, ան կը գրէ. «RMը ներմուծուած էր զանազանելու Հոմի արտադրութիւնները Ռաւեննայի պատկանողներէն, քանի որ Իտալիոյ մէջի դրամահատարանը՝ մախապէս կարիքը չէր զգացած անհրաժեշտ ստուգումի եւ ապագային ալ մնան քան մը չըմտրեց»: Առիւծի գլուխով Սիսի պղնձեայ դրամը յատկօրէն ցոյց կու տայ դրամահատարանի անունը, որով կը հասկցուի թէ կարիքը կար ստուգելու կամ զատորոշելու Սիսի արտադրութիւնները, ենթադրելով՝ որ դրամահատարան չնշող մետաղադրամները ճանչցուած են որպէս Տարսոնի թողարկումներ: Եթէ պղինձը թողարկուած էր ներքին շրջանառութեան, իսկ արծաթը՝ արտաքին վաճառականութեան համար, ապա յարմար նկատուած կրնայ ըլլալ երկու դրամահատարաններու վայրեր. մին՝ ծովի մօտ (արծաթ արտադրող), միւսը լեռներու մէջ՝ պղինձ արտադրող (քարտէս 1 եւ 2): Այս ենթադրութիւնը կ'ամրապնդուի երբ նկատենք որ Սիսէն տարբեր դրամահատարանի մը անունով արձանագրուած առաջին դրամները Լեւոն Բ.ի (1270-1289) հազուադէպ արծաթեայ թողար-

կումն են՝ ծովեզերեայ Այաս քաղաքի անունով⁶⁹։ Ասիկա կը զուգադիպի Արեւելքի քրիստոնեայ իշխանութիւններու յաջողութեան անկման շրջանին։ Առաջին դրամները որոնք արձանագրուած են Տարսոն դրամահատարանի անունով կը պատկանին Կոստանդին Գ-ին (1344-1363)⁷⁰։ Մեմլուքները Կիլիկիա ներխուժեցին եւ կողոպտեցին բազմաթիւ կարեւոր քաղաքներ, ներառեալ՝ Տարսոնը, բայց չկրցան գրաւել Սիւր⁷¹։ Ուստի, վերը եղած դիտողութիւններէն անկախ՝ ոչ թէ հաւանականութիւն կար այլ՝ իրական կարելիութիւն, որ ոչ միայն «մէկ առիւծ»ով դրամները, այլ առանց դրամահատարան յատկանշող բոլոր արծաթեայ դրամները եւս, մինչեւ շուրջ 1270, հատանուած ըլլան Տարսոն։

Մեծ Հայքը ամբողջութեամբ արեւելեան էր, բայց Ռուբինեան Հայաստանի քաղաքակրթութեան ուղղութիւնը աւելի դէպի արեւմուտք էր քան՝ արեւելք։ Թէեւ Կիլիկեան Հայաստանի դիւանագիտական շահագրգռութիւնը բաժնուած էր Եւրոպայի եւ Ասիոյ միջեւ, սակայն խաչակրութեան պատմութեամբ ան նսեմացուած էր (քարտէս 3)⁷²։ Հակառակ որ ան իրողապէս եղաւ եւրոպական երկիր մը, որ Հռոմի Եկեղեցւոյ հետ փոխադարձ համաձայնութիւն փնտռեց⁷³։ Լեւոն Մեծագործի (1187-1218) եւ իր փեսային Հեթում Ա-ի (1228-1289) իշխանութեանց ներքեւ «[Կիլիկեան] Հայաստան հասաւ իր փառքի գագաթնակէտին, եղաւ քաղաւորութիւն եւ որոշակի դեր ունեցաւ աշխարհագրական դիւանագիտութեան եւ միջազգային վաճառականութեան մէջ։ Ասոնց բոլորը՝ շնորհիւ այս երկու գահակալներու վարչական հանճարին, ռազմական խիզախութեան, դիւանագիտական հմտութեան, եւ բոլորէն աւելի իրենց վեհ կամխատեւութեան»⁷⁴։ Կիլիկեան Հայաստանի պատմութիւնը սերտօրէն օղակուած է խաչակիր երկիրներու հետ եւ նմանապէս բաւականաչափ հետաքրքրական է, բայց դժբախտաբար շատ լաւ չէ ուսումնասիրուած։ Խորքին մէջ, Կիլիկեան Հայկական Թագաւորութիւնը տակաւին կը սպասէ համապարփակ աշխատանքի մը⁷⁵։ Այս կացութեան մէջ, դրամները - իբրեւ պատմութեան աղբիւր - աւելի կարեւորութիւն եւ նշանակութիւն կը զգենուն։ Օրինակի համար, քննարկուող դանդին թողարկման տնտեսական եւ աշխարհագրական առնչութիւնը մէկդի դնելով հանդերձ, վերածնունդի ոճով դիմանկար մը ունենալը զօրավիզ կը կանգնի իմաստաբանութեան եւ արքունի ուսմունքի մը առկայութեան⁷⁶։

ՎԱԻԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Այսպիսի ցնցող (խիստ զարմացուցիչ որակուած բանասէրի մը կողմէ) դիմերեսի մը պատկերատիպը, որ ըստ երեւոյթին ճշգրտօրէն կը պատշաճի օծման շրջանին, ինքնաբերաբար կրկնութեան, կեղծիքի, հատիչով վերամշակուած ըլլալու հարցեր պիտի յառաջացնէ. մասնաւորաբար՝ երբ ծանօթ են միայն հինգ պղինձ, մէկ արծաթ եւ երկու կապար օրինակներ։ Պղինձներէն եւ կապարներէն մէկական օրինակներ երկու անգամ զարնուած են, բայց վստահօրէն հատիչով վերամշակուած չեն։

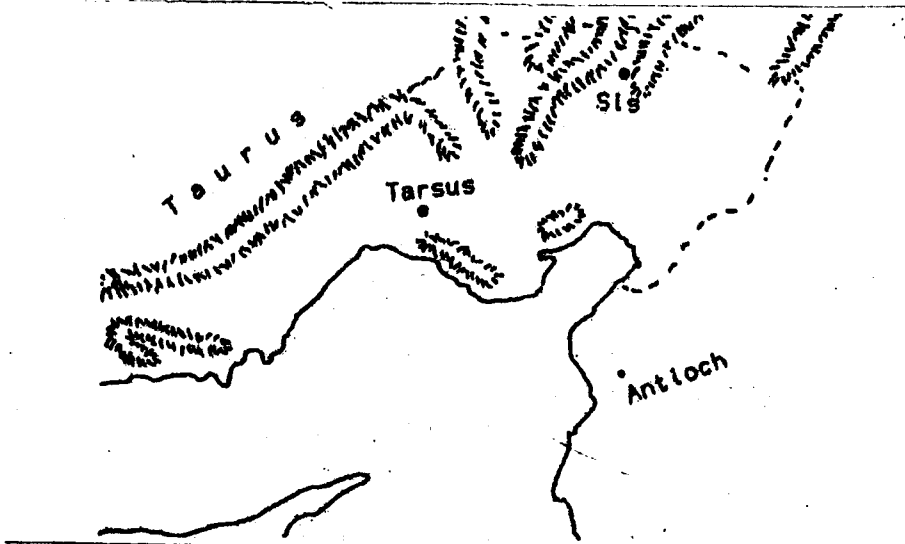
Մարդ պիտի ակնկալէր, որ կեղծարար մը քիչ մը աւելի որակաւոր գործ արտադրէ՝ մասնաւորաբար դրամահատարանի անուան տառերով։ Իշխանական շրջանի թողարկումները, ինչպէս վերը նշեցինք, ընդհանուր առմամբ ունին «բարբարոս» երեւոյթ մը, յատկապէս՝ իրենց արձանագրութեան ձեւաւորումով։ Ոմանք այս երեւոյթը կը վերագրեն օտար քանդակագործներու, որոնք թերեւս բաւարար ծանօթ չէին հայերէն լեզուին։ Լեւոն Ա. Թագաւորի սո-

վորական խոշոր պղնձեայ դանդերը, որոնք Սիւսի դրամահատարանին կը պատկանին, շատ հասարակ են եւ շուկայի վրայ ձուլ պղինձի գինէն աւելի պակաս արժէք ունին, կամ քիչ մը աւելի՝ եթէ լաւ պահպանուածութիւն ունին։ Պտուկեան կը բացատրէ. «Անցեալին շատ քիչ Ռուբինեան կեղծ դրամներ մէջտեղ ելած են։ Այս դրամներուն մասին գիտութեան չզոյութիւնը եւ նաեւ գնողներու պակասը, կեղծարարները չէ քաջալերած»⁷⁷։

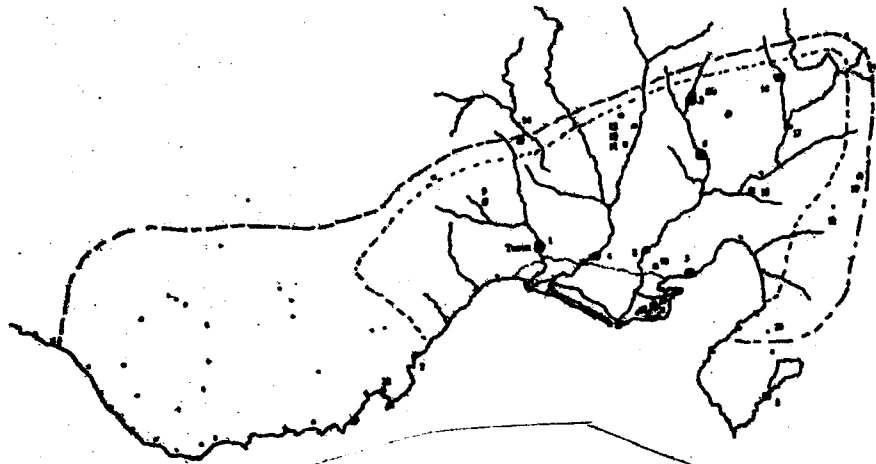
Ա. նկարի դրամը կորսուած էր չորս հազար դրամ պարունակող վաճառքի ցանկի մը մէջ, որ ԺԼ. դարու Թուրքեստանի, Ռակուսայի, Ռումանիոյ եւ Ռուսիոյ դրամներ կը հաշուէր։ Ան նկարագրուած էր իբրեւ «Հայաստանի» դրամ (անորոշ, պրոնզ, կրկնադրոշմուած), եւ հետեւաբար ձեռք բերինք հայկական պղնձեայ դանդին բնականոն արժէքէն քիչ մը աւելիով։

Առկայ են ճանչցուած հայկական պղնձեայ թափօւղ դրամներ, ի տես հայկական հարազատ դրամներու ցած շուկայի արժէքին։ Անկասկած կեղծարարի մը համար քանդակել կամ ալ բաւական ծախսալից գործընթաց հանդիսացող թափօւղ ճնշումի մեթոտով կեղծ դրամ յառաջացնել։ Ուրեմն, նկատելիօրէն աւելի շահաւոր պիտի ըլլայ կեղծել հասարակ, ուշ հռոմէական պղինձներ, որոնք յետոյ կրնան ծախուիլ որոշ քանակութեամբ (պղինձի արժէքէն աւելի բարձր գինով)։ Թափօւղ ճնշումի միջոցը աւելի շահաւոր պիտի ըլլայ, քան՝ կաղապարի միջոցը, որուն արտադրածը կրնայ ցոյց տալ յատկանշական կէտեր, եւ անմիջապէս վերածուիլ շահագրգռութեան թիրախի մը՝ բոլոր այն մասնագէտներուն համար, որոնք ծանօթ են հայ դրամագիտութեան եւ հետեւաբար պիտի ենթարկուի մանրազնին քննութեան, ունենայ հետեւանքներ, եւ միայն մէկ օրինակ պիտի ծախուի։ Իսկ անոր գինը պիտի ըլլայ շատ աւելի բարձր քան՝ Rauch վաճառքի օրինակինը (նկար Ա.)։ Միւս կողմէ՝ արտադրելու համար դրամներ, որոնք բոլոր յատկանիշերով ճշգրտօրէն յարմարէին իշխանականէն թագաւորական անցման այս ժամանակաւոր շրջանին, պիտի պահանջէր խիստ մասնագիտացած ու մանրամասն գիտութեան փորձառութիւն։ Այսինքն, շատ մեծ գործի փոխան՝ շատ քիչ հատուցում։ Նման մանրամասնեալ գիտելիքը վստահօրէն զգուշութիւն պիտի դրսեւորէր հայերէն “L” տառին ձեւաւորման հանդէպ։ «Վաւերականութեան հարցը (փոխ առնելով Blandի, Burnettի եւ Bendallի վերջերս միասնաբար հրատարակած յօդուածէն)⁷⁸ այն է, որ ուղղակիօրէն պէտք է քննուի, քանի որ դրամի հարազատութեան փաստացիութեան լաւագոյն ձեւը անոր ուղղակի քննարկումն է»։

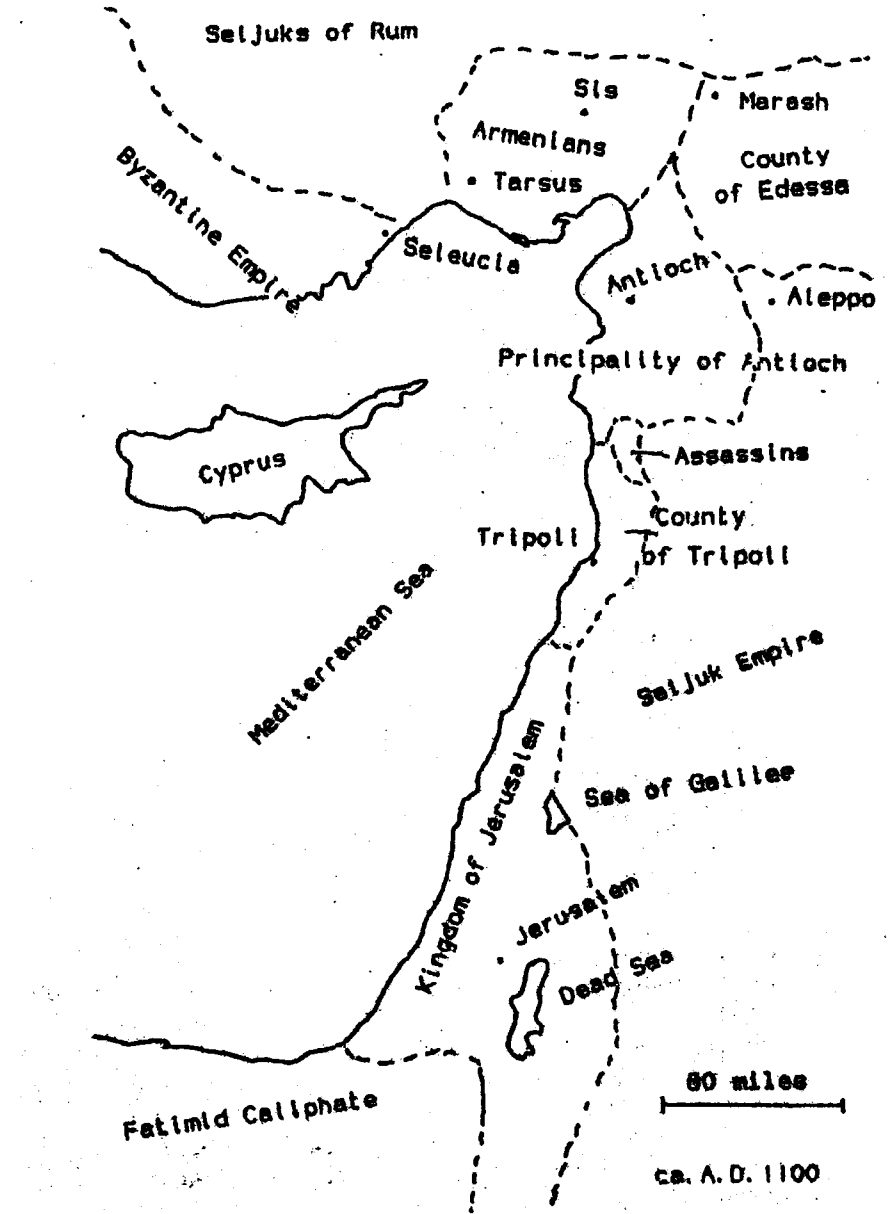
Կայ նաեւ Մեթալֆի չափազանց հետաքրքրական եւ շատ նշանակալից տեսակէտը, որ՝ ‘Կարկին’ի գիծերուն փաստէն ելլելով պղնձեայ դրամներու շինծու ըլլալը «ամողջովին անհաւանակաւ» կը նկատէ։ Այս անյաղթահարելի վկայութիւնը, շատ տպաւորիչ է զոյգ պատմական ու աշխարհագրական արտայայտութիւններով եւ ինքնին զօրաւոր, եթէ ոչ եզրափակիչ, ապացոյց մը, թէ՛ պղնձեայ օրինակները հարազատ են։ Նորայայտ այս պղնձեայ դանդերուն օրինակները (եթէ նոյնիսկ կայ որոշ անորոշութիւն՝ արծաթ ու կապար թողարկուածներուն հանդէպ), բոլոր հաւանականութեամբ ձեւեր կամ փորձառական նախատիպեր են եւ՝ Ռուբինեան հայկական շրջանի արտադրութիւն։

Քարտիս 1, ըստ Cambridge Medieval History, էջ 514

Քարտիս 2, ըստ A Classical Map of Asia Minor, Անքարա, 1958ին, ուր կ'երևին կիլիկեան քաղաքները- 1՝ Տարսոն, 2՝ Սիս, 3՝ Մամիստրա, 4՝ Ատանա, 5՝ Այաս, 6՝ Անարզարա, 7՝ Կոռիկոս, 8՝ Անտիոք, 9՝ Լամբրոն, 10՝ Դուռն, 11՝ Բարձրբերդ, 12՝ Վահկա, 13՝ Հանրն, 14՝ Դարպաս, 15՝ Կապան, 16՝ Ձէյթուն, 17՝ Մարաշ, 18՝ Թիլ-Համտուն, 19՝ Հոռմկլա, 20՝ Պաղրաս, 21՝ Այնթապ, 22՝ Սելեւկիա

Քարտիս 3, ըստ Muirs Historical Atlas, 1909, էջ 18.13ի
ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Յօդուածը անգլերէնէ Հայացուց Եղիա Թ. Ներսէսեան:
² Ըստ Հաւաքորդ Վիգէն Հաւանճեանի, «Խաւանականութիւնը պէտք չէ բացառուի, որ դրամները պատկանին աւելի ուշ թուականի՝ ԺԳ. դարու, եւ հաւանաբար նոյնիսկ քանդակուած՝ վերածնունդի շրջանի ձեռքով մը»: Անդին, Պտուկեան «եզակի (քացառիկ) թողարկում, եւ ոչ թէ որեւէ դրամահատարանի արտադրութիւն» կը նկատէ,

- մեկնելով այն փաստին որ «բոլոր դրամները կոխում են նոյն զոյգ կաղապարներով», ու որեւէ պատճառ չի տեսնել զանոնք Ռուբինեան շրջանին վերագրելու. «իրենց ոճը, յօրինումըք եւ երեսյթը այնքան տարբեր են, որ շատ քիչ վարանում կայ» իր մտքին մէջ, թէ ասոնք ուրիշ շրջանի կը պատկանին: «Ռուբինեան պղինձներու քանի մը օրինակներ, ամորոշ կեղծ հայերէն արձանագրութիւններով (Պտուկեան *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, Քորփուսը, թիւ 2246-2249) տիպական կերպով Ռուբինեան են երեսի պատկերատիպով՝ ձիավար թագաւորը եւ կոնակը՝ քալող առիծ»: Պէտք է ըսել, սակայն, որ Պտուկեան անտեղեակ էր «կարկիւն»ի գծէն երբ այս դիտողութիւնը կ'ընէր: Մենք զանոնք փորձի կտորներ կամ նախատիպեր կը նկատենք, ու թէեւ առաջին ակնարկով դրամները կ'երեւին ունենալ ԺԲ դարու արտայայտութիւն, սակայն մշակութաբանութիւնը ԺԲ կամ ԺԳ դարուն է: Ինքնաշխարհ հաւաքորդ Շրեկա Քետարի դրամը պահուած է իր կեղծ դրամներուն հետ: 3 Պտուկեան իր անձնական թղթակցութեան մէջ կը նշէ որ իր այս եւ Սլոբուսի դրամներուն ալիւմինիում նմանահանութիւնները կը հանգչին տուփի մը մէջ, որուն վրայ գրուած է «անկարելի դրամներ»:
- 5 *Մանօթ թարգմանիչին*. - Բօզուածին հեղինակը անհանգստութեան պատճառով չկրցաւ ճշդել նամակին թուականը:
- 6 *Մանօթ թարգմանիչին*. - Բօզուածին հեղինակը անհանգստութեան պատճառով չկրցաւ ճշդել նամակին թուականը:
- 7 *Մանօթ թարգմանիչին*. - Բօզուածին հեղինակը անհանգստութեան պատճառով չկրցաւ ճշդել նամակին թուականը: Այսուհետեւ մէջբերումները կը կատարուին այս նամակներէն:
- 8 Անկապած, այս առաջին հրատարակութենէն ետք, դրամներու այս արտասովոր թողարկումը պիտի ենթարկուի մանրագնին քննութեան, եւ յուսալի է որ կարելի է հասնիլ շրջագրութեան աւելի ճշգրիտ վերծանումի: Որեւէ խնդրանք, թղթակցութիւն կամ լուսանկար՝ այս յօդուածին առնչութեամբ, պէտք է ուղարկուի հեղինակին:
- 9 Այս յօդուածը ամբողջացնելու եւ պատշաճօրէն հրատարակելու որոշումին հասանք երբ պրպտելով մեր արխիւը նկատեցինք որ այս նիւթին շուրջ մէկտեղուած են յատկանշական դիտողութիւններ՝ ականաւոր միջնադարու բանասէրներ Մայքըլ Մեթքալֆէ, Փիթըր Ուոլտհէտէ եւ Պտուկեանէ: Ասոնց ու վաճառականներու, հաւաքորդներու եւ այլ բանասէրներու զանազան դիտողութիւնները համադրելով վերամշակած ենք այս յօդուածը:
- 10 Ըստ Պտուկեանի, «կաղապարներուն առանցքային ուղղութիւնը հաստատուն է [այս խնդրոյ առարկայ] դրամներուն շոքսիմ վրայ, մինչդեռ Ռուբինեան Հարստութեան [օրինական] բոլոր դրամներուն վրայ անկանոն է»:
- 11 Կապարեայ կտորներէն մէկուն կունակը, ըստ երեւոյթին, կրկին զարնուած է: Կապարէ օրինակները թերեւս կոխուած են թափու մետաղաձուլի վրայ:
- 12 Բիւզանդական դրամահատութեան մէջ յարաբերաբար ընդունուած սովորութիւն է պղնձեայ դրամներու կաղապարէն արծաթեայ դրամ վերարտադրել:
- 13 Թորագրութեան այս սպուած վերծանումը չի կրնար ճշգրիտ նկատուիլ՝ մեր համակարգիչի սահմանափակ թեքնիքական կարողութեան պատճառով, բայց յուսալի է որ մեծցուած նկարները կրնան ձեւով մը դարմանել այս թերին:
- 14 Ըստի Մեթքալֆէ՝ «Գոպկին տակը, եզերքին, կտերու/մարգրիտներու շարքը սովորական դանգը» կը յիշեցնէ: Ան «հետաքրքրական,- կը գտնէ զանոնք,- ներկայ ոճին մէջ»:
- 15 *Տես ծանօթ*. 13:

- 16 Կունակին վրայի կրկնաթեւ խաչով առիւծը օժման արծաթեայ թողարկումին վրայ՝ տիպական է Ռուբինեան սկզբնական շրջանին, որով հաւանական կը դառնայ դանգին ԺԲ-ԺԳ դարերու ծնունդ ըլլալը:
- 17 Լրիւ եւ «ճիշդ» ձեւը տակաւին չէ յայտնաբերուած ամբողջականութեամբ որեւէ դրամի վրայ (տես՝ Պտուկեան, "Medieval", էջ 12. նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, Լոս Անջելոս, 1981, էջ 201, արտաստուած *Revue des Etudes Armeniennes*էն, նոր շրջան, Ատր. VIII, 1971: Անշուշտ նաեւ կան Սիս արձանագրութեան զանազան ձեւերը, օրինակի համար՝ > (նկար Ա-ի վրայ) քան թէ Շ: Շ ձեւը տրուած է Պտուկեանի գրչանկարներուն մէջ որպէս առաջին տառը 'Շինեալ' բառին (Պտուկեան, "Medieval", էջ 12. նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 201-202):
- 18 Ասկէ կ'ենթադրենք որ կաղապարը փոփոխութեան ենթարկուած է դրամահատութեան ընթացքին:
- 19 Ասիկա սովորական կիրառութիւն մըն է անկուսաքսոն դրամահատութեան մէջ եւ յատկօրէն նշմարելի՝ Հերակլ եւ Կոստաս Բ-ի բիւզանդական ոսկեդրամներու (nomisma) կունակի կաղապարներուն վրայ: Ուսումնասիրութիւնները կը հաստատեն որ անկուսաքսոն դրամները նախապէս զարնուած են չափէն աւելի մեծ հատաձուլերու վրայ, ապա կտրուած՝ սահմանուած ճիշդ չափի:
- 20 Հաւանեան, սակայն, կ'առարկէ. «Տարսոն բառը սովորաբար կրճատուած պիտի ըլլար առաջին երեք տառերուն եւ ոչ թէ վերջին երեքին, եւ չեմ յիշեր դրամներուն վրայ Տարսոն բառին ամբողջութեամբ երեւիլը»:
- 21 Ըստ Հաւանեանի, թէեւ, «տառերը I Տարսոնի համար կրճատ հասկնալիօրէն ներկայացնել շրջումը Ս տառը Սիսի համար»: Տարսոն եւ Սիս բառերուն առկայութեան հաւանականութիւնը յառաջ կը քաշէ այն հարցումը թէ իշխանական դրամները ուր զարնուած են, յատկապէս՝ պարոն Լեւոն Բ-ի (1187-1196) դրամները (տես՝ նկար Գ): Պտուկեան կը մատնանշէ, թէ Թորոս Բ. (1100-1123) «առերեսով վերակազմակերպեց դրամահատարանը (հաւանաբար Սիս մայրաքաղաքի քերդին մէջ)» տես՝ Պտուկեան, "Medieval", էջ 8. նաեւ՝ էջ 197 (նկար Գ (1985), 692, նախապէս Օ՝ Հարալի հաւաքածոյին մէջ, ներկայիս ուր գտնուիլը՝ անյայտ):
- 22 Երկու բիլլոն թողարկումները, մէկը ՍիՍ դրամահատարանի անունով - Անտիոքի Դքսութեան մէջ շրջանառութեան համար կոխուած - ունին՝ մարգարտաշար շրջափակ (Ջարեհ Պտուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին Եզակի Մէկ Դրամը Եւ Անոր Պատմական Նշանակութիւնը», *Հանգչի Ամսօրեայ*, Հար. 2Ա (Ապրիլ-Յունիս 1967), թիւ 4-6, էջ 171-184. նաեւ՝ էջ 389-395):
- 23 Իշխանական այլ թողարկումներու տրամագիծը կը փոփոխուի 18-21 մմ: Լեւոնի վերջին թողարկումները աւելի մեծ են, շուրջ 22-24 մմ:
- 24 Ջարեհ Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, Վիեննա 1963, էջ 98 (նախապէս հրատարակուած Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան կողմէ, *Coinage Of Cilician Armenia*, Նիւ Եորք, 1962, էջ 88. նաեւ՝ բարեփոխուած անգլերէն հրատարակութիւն՝ *Տենպլերի Քրնեքթիքթթթ*, 1979, էջ 88): Պղնձեայ դրամի ներքին առեւտուրի համար գործածութեան վարկածը, քննարկուած է Փրոֆ. Ֆրիտցի Կրիստընի կողմէ՝ «Մերձատըր Արեւելքի Աւանդութիւնը. պղինձը հազիւ թէ նկատուած իբրեւ դրամ, շրջանառութիւնը սահմանափակուած է կոխուած անմիջական վայրին մէջ,- ու կը շարունակէ,- եւ չունէր քաղաքական անցուցիկը, որ կապուած էր ոսկեայ եւ արծաթեայ դրամ կոխելու հետ» *Museum Notes*, Հար. 10, 1962, էջ 107-112, մասնաւորաբար էջ 111: Վերջինս կը նկատէ թէ «դրամագիտական ինքնայայտ ճշմարտութիւն է, որ պղինձը, հակադրուած ոսկիին ու արծաթին, առեւտուրի ընթացքին իր անմիջական թողարկման վայրէն շատ հեռու չի ճամփորդեր» ("Some Reflections on the Figured Coinage of the Artuqids and Zengids", *Near Eastern Numismatics, Iconography*,

Epigraphy, and History: Studies in Honor of George C. Miles, D.K. Kouymjian (ed.), Պեյթրոս, 1974, էջ 353-358):

- ²⁶ Պատկերանկարագրած է իշխանական վաղ շրջանի դրամները եւ փափկանկատութեամբ գանձեր պահած «ուշ-գեղարուեստական» (անս՝ նկարներ Գ., մասնաւորաբար՝ Գ. եւ Թ.):
- ²⁷ Տարասակ, թիւ 11, ժամաբ ասպետ մը դէպի ձախ: Արագ ակնարկ մը տախտակներուն վրայ ցոյց կու տայ, որ կհասարակներ եւ զարդի օղակներ պատկերուած են ուշագրասօրէն Անտիոքի եւ Թրիփոլի Դրամութեանց դրամներուն վրայ:
- ²⁸ American Numismatic Society, Museum Notes, Հտր. 16, 1979, էջ 87-94. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 172-179:
- ²⁹ Պոլյուսիան ունէին «այնպիսի մօտիկ շփումներ խաչակիր իշխաններու հետ» (անս՝ ձեռագր. 27, էջ 87 կամ 172), որ ժամանակ մը Լեւոն լրբօրէն փորձեց Անտիոքը կցել Փոքր Հայաստանին: Երկու երկիրներու առաջարկուած միութիւնը սկզբունքով անհասանկան չ'երևիր երբ մարտ յիշէ, թէ բնականօրէն Կիլիկիան անշուշտ մեծամասնութեամբ յուն համայնք մըն էր, եւ անկասկած որոշ յայն բնակչութիւն մը պիտի շարունակէր ապրիլ յոր հայ թագաւորութեան մէջ (անս՝ բարձր 3):
- ³⁰ Յարաէս Կի անունները, աւաններն ու քաղաքները նշանակուած (.) կէտով կրճած գրանդի A Classical Map of Asia Minorի մէջ, Հրատարակուած՝ British Institute of Archaeology կողմէ (Անգարա, 1968): Անշուշտ նաեւ կային բնակեցուած բազմաթիւ ուրիշ աւաններ Փոքր Հայաստանի մէջ՝ Ժ. դարու վերջաւորութեան, բայց իրենց տնտեսական ու վալրերը միշտ յատակ չեն՝ այսպէս միայն գիտաւոր եւ ներքնաբանայ աւաններու ու համայնքներու վաճառականութեան համար կարեւոր նաւահանգիստները նշանակուած են: Բնականօրէն ղեկավարութեան ներքեւ կային բազմաթիւ աւաններ ու վալրեր Ժ. դարու սկիզբին ու կիսուն, որոնք ունէին բնականօրէն կառավարիչ մը կամ այլ հայ իշխան մը իրեն հպատակ Բնականօրէն կայրին:
- ³¹ Պատկերան, "Medieval", էջ 7. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 198: Պատկերագրուած դրամը որպէս նկար Գ. կարծէք կը վաւերացնէ խուճ մը կանուխ թողարկուած դրամներու վերագրումը Պարոն Կոստանդին Ա.ին: Արձանագրուած առաջին երեք ասուկը ընթերցելի են որպէս «ԿՈՍ» կոնակը կան ասուկ, որոնք կը թուին ըլլալ սարբերականներ սովորական «Թառախ» խորագրութեանն եւ ամբողջովին կը տարբերին այս դասու դրամներու արձանագրութեանց տարբերակներէն (նկար Ե., Հասանձեանի նախկին հաւաքածոյ Credit Suisse Auction 4, 1985, թիւ 688). նաեւ՝ Պատկերան, էջ 7, 198, թիւ 3, տախտակ թիւ 3: Դժուար է որոշել թէ նկարներ Գ. եւ Ե.ի դրամները պէ՞տք է վերագրուին Ռուբէն Ա.ին 1080-1095 թէ՛ Կոստանդին Ա.ին 1095-1100 ընկած դժուարութիւն մը կը պատահի Բնականօրէն կայր Կոստանդին Ա.ին եւ իր մեղած հօր արձանագրութեան ու պատկերին պարագային, որ յաճախ դրամին մէջ կողմն է: Այս ուղղութեամբ անս՝ Եղիա Թ. Ներսէսեան, "Հայկական Կիլիկիոյ Պարտութեան Դրամները", Հասկ Հայագիտական Տարեգրք, 1987-2001, էջ 177-198:
- ³² Պատկերան, "Medieval", էջ 7-8. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 198-197:
- ³³ Այս երեւոյթը թերեւ շատ ալ անտարբեր չէ՝ օրինակի համար, Անդրէյ Ուլիլով Ա.ի (1080-1087) դրամներուն վրայ 'A' եւ 'V' ասուկը ներկայացուած են զուգահեռական գիծերու հարակիցներով (C.H.V. Sutherland, English Coinage, 600-1900, London: B. T. Batsford, 1973, էջ 50):
- ³⁴ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 112. նաեւ՝ Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 124 գծագիր (graph) III:
- ³⁵ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 44 եւ 55. նաեւ՝ Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 49 եւ 60. նաեւ՝ Հայր Յարութիւն Ազգայնական, Բացարձակութեան

Չափուց Եւ Կշռուց Նախնեաց, Վենետիկ, 1821, էջ 77: "Դանդ" բառը նաեւ կրնայ ակնարկել ծանրութեան չափի, եւ արծաթեայ ու ոսկեայ դրամներու:

- ³⁶ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 76. նաեւ՝ Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 84:
- ³⁷ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 9 եւ 76. նաեւ՝ Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 9 եւ 84. նաեւ՝ Պատկերան, "Medieval", էջ 18. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 203: Ալեքիս Գ.ի ուղարկած թագի մասին, տես՝ Cambridge Medieval History, Vol. 4, Bury (ed.), 1923, էջ 172. նաեւ՝ Ամբաստայ Սպարապետի Տարեգրք, Վենետիկ 1956, էջ 207, ուր կը յիշուի (1198ին), թէ «առաքեայ թագաւորն յունաց Լեւոն Թագ պատուական եւ խնդրէ ի նման գմիարանութիւն սիրոյ...» եւ էջ 208, ուր կը յիշուի 1188 տարուան «յասնեանն Յունուարի, յօր Յայտնութեան Տառն, օծին զԼեւոն թագաւոր հայոց...»:
- ³⁸ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 76. նաեւ՝ Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 84. նաեւ՝ Պատկերան, "Medieval", էջ 14. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 203:
- ³⁹ K.A. Jacob, "The Coins of Cilician Armenia", Seaby's Coin and Medal Bulletin, Յունուար 1976, էջ 1-7 եւ Փետրուար 1976, էջ 38-43:
- ⁴⁰ Նոյն, էջ 6:
- ⁴¹ Պատկերան, "Medieval", էջ 18. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 207, թիւ 14. նաեւ՝ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 139. նաեւ՝ Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 139, թիւ 76a-81: Հետաքրքրական է նշմարել, որ երկդրամներու սակահարկը տարբերակներ (Credit Suisse Auction, թիւ 700) եւ հազուադէպ մէկ առիւծով օծման դրամի համակարգի օրինակ մը (Credit Suisse Auction, թիւ 709 - մագի հրեք փունջով) պատկերած է առիւծը ճիւղաւորուած պողով, որ թերեւ ներշնչուած է Տարսոնի դանդին ճիւղաւորուած լեզուէն: նաեւ Տարսոնի դանդ թողարկումին ետեւի առիւծին զլուխը (կիսանկար առանց բաշի), ամբողջովին տարբեր՝ մէկ առիւծով համակարգին հանդիպահայեաց բաշով զլուխէն, խիստ նման է վերջնականօրէն ընդունուած երկու առիւծով արծաթեայ դրամական համակարգի տեսակէն՝ "նրկար խաչ մը երկու կանգնած առիւծներու միջու կոնակ-կոնակի եւ զլուխնիս ետ դարձուցած":
- ⁴² Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 9. նաեւ՝ Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 9:
- ⁴³ Պատկերան, "Medieval", էջ 18. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 207, թիւ 14. նաեւ՝ Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները, 1979, էջ 139. նաեւ՝ Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 139, էջ 76a-81:
- ⁴⁴ Դրամը որ պատկերագրուած է իրեն նկար Բ., Փաւլուի հաւաքածոյին մէջ է եւ հոս գործածուած է Փաւլուի ազնիւ արտօնութեամբ:
- ⁴⁵ Մեր յիշողութեան մէջ թարմ են Լեւոն Ա. թագաւորի դանդերու այն հազարաւոր օրինակները, որոնց հանդիպեցանք Ատանայի մէջ (հարաւային Թուրքիա):
- ⁴⁶ Հատ Մեթեթի, «բաշի նման մագը «մնացորդ» պատկերացում մըն է սովորական դանդն, եւ ուրեմն պիտի հակի զանոնք տեսնել աւելի ուշ թուագրուած քան՝ կամուխ, քանի որ այս ոչ մէկ կերպով ակներեւ ձեւ մըն է ցուցարկելու թագաւորի մը գլուխը՝ ԺԲ. դարուն»:
- ⁴⁷ J. Porteous, Coins in History: A Survey Of Coinage From The Reform Of Diocletian To The Latin Monetary Union, London and New York, 1969, 256pp:
- ⁴⁸ Jacob, էջ 6:
- ⁴⁹ Bedoukian, "Three Notes on Armenian Coins", Museum Notes, Հտր. 16, 1970, էջ 92. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 177: Տես՝ Վիլհէլմ Հաւանճեանի գրած ներածական-

նը Լեոն Ա-ի դրամներուն բաժնին մէջ, այս կարեւոր հայկական դրամներու աճուրդին, 1985, *Credit Suisse Auction*, էջ 111, Նիւ Եորքի մէջ, «Լեոնի կողմէ պատկերուած առիժները ունին մարդկային երեսներ եւ կը կրեն թագեր» (այս կը յղեն արծաթեայ դրամները):

⁶⁰ Օ'Հարա 'առիժանման' (leonine) դանգը «նախատիպ գինանշանի առիժի գլուխով պատկերացում մը» կը նկատէ «հաւանաբար ներշնչուած իր անուցն (Leo, ինչպէս ինք ստորագրած է) եւ կամ Լեոնի առիժի նման երևնալէն»:

⁶¹ Հաւանճեան, սակայն, «չի հաւատար որ կէս դիմերեսի գլուխը այլատարած է առիժանման գլուխի, թէւ գնդիկներու վերածուած մագը, կէս դիմերեսի վրայ, կը յիշեցնէ Սիսի դանգերը»:

⁶² Լստ Մեթքալֆի «դէմքը առաջին հայեացքով ունի ԺԴ. կամ ԺԵ. դարու արտայայտութիւն մը»:

⁶³ Bodleian Library, MS Asmole 399, f33r, illustrated in M.W. Evans, *Medieval Drawings*, 1969, էջ 31, տախտակ 64: Մանրամասնութեան համար տես՝ "The Onset of a Fatal illness: A Pictorial Case History": Գտնուած է որմնանկար մը եկեղեցւոյ մը մէջ, Waltenburg, Vuorz, Զուլցերիա, 1330 թուագրուած, որ ցոյց կու տայ պատկեր մը՝ նոյն տեսակ ծոպերով գլակ մը, ինչպէս որ ցուցադրուած է Պոսլէեան գրչանկարին մէջ: Այս կարեւոր որմնանկարներու խումբը առաջին անգամ բացայայտուած է 1930ին եւ 1988ին՝ քահանայ Ulrich Cafilischi խնամքով (CH-7014 Trin): Կակուղ գգակի այլ օրինակ մը, աւելի ուշ ժամանակաշրջանի պատկերով, կարելի է տեսնել, ԺԴ. դարու բարեկարգիչ John Wycliffի դիմանկարին մէջ, պատկերուած *Larousse Encyclopedia of Ancient and Medieval History*, էջ 380 (նկար Թ.1):

⁶⁴ Այս թողարկման տրամագիծը՝ 28-29 մմ. (նման Միսի առիժանման գլուխի դրամին), ենթադրաբար ներշնչուած կրնայ ըլլալ բիզանդական անանուցն պոլիմետրէն, որոնց տրամագիծը տարուբերուած է 27-33 մմ-ի միջեւ, բայց օրինակներու մեծամասնութիւնը՝ շուրջ 28-29 մմ-ի:

⁶⁵ Լստ երեւոյթին, կաղապարի քանդակագործը միջոց չէ պահած մետաղաձուլին վրայ առիժի ետեւի ոտքերուն համար: Դրամի կոնակին հետ այս անճարակութիւնը կը մզէ ենթադրելու որ հաւանաբար թագ մը ծրագրուած էր փոխան գլակի - նման յոյն աչքի մը, կիսանդրին մը վրայ, այսինքն թագ մը հանդիպահայեաց երեւոյթով չի յարմարիր կիսանկար գլխուն: Թերեւս այս պատճառներով դրամները չէին ընդունուած. կիճ դրամները նոր ձեւեր էին, հետեւաբար չէին ընդունուած բազմաքանակ թողարկման համար:

Լեոնի եղբոր, Ռուբէնի դուստրին որդին, Ռամունդ-Ռուբէն, ծնած է 1197ին կամ 1198ին, կարեւոր դէպք մը, ինչպէս որ նկատուած է, քանի որ ինք պիտի իշխէր միացեալ Գլիլիտայ եւ Անախորի վրայ (Պատկեան, «Լեոն Ա. Թագաւորին Եզակի Մէկ Դրամը Եւ Անոր Պատմական Նշանակութիւնը», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 171-184. նաեւ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 389-395): Երեւակայական է թելադրել, որ յատուկ դրամական թողարկում մը կատարուած ըլլայ տօնելու այս առիթը, երբ Լեոնի օժման արարողութիւնը պիտի նսեմացնէր զայն: Ռանսիմըն կը գրէ, թէ «Նամունդ (Ամտոմքի) մասնագաւ 1197ին մէջ, ետին ձգելով երախայ որդի մը, Ռամունդ-Ռուբէն, որ իր մօրը հետ Հայաստան դրկուած էր Լեոնի օժման ժամանակաշրջանին» (*Հոր-Ք.*, էջ 99):

⁶⁶ Նման պարագայի օրինակ է Ռուբինեան ոսկեայ դահեկանը, կոխուած արծաթեայ դրամի կաղապարներով (Boase նոյնիսկ յայտարարած է, որ «Լեոն հռչակեց իր օժմանը՝ թղարկելով ոսկեայ դրամներ», էջ 22): Այլ օրինակներ են Եդուարդ Երէջին (Edward the Elder, 889-924) հանրածանօթ երկու Մաքսոն ոսկեայ փենինները որոնք կոխուած են դրամահատ Deonwaldի կողմէ այն կաղապարներով, որոնք գործած-

ուած են արծաթեայ փենիններ եւ էթլըդէտ Բ.ինը (Aethelred II, 978-1016) կոխելու (Sutherland, էջ 29 եւ տախտակ 146. նաեւ Blunt, *British Numismatic Journal*, XXV (1945-8): Կան են նաեւ չափազանց հետաքրքրական «կապարէ փենիններու» արտասուվոր երեւոյթները (Sutherland, տախտակ 20 եւ 22, 210): Եդուարդ Յոստովանողէն (Edward the Confessor, 1042-1066) մինչեւ Ստեֆըն (Stephen, 1135-1154) պաշտօնապէս հատուած կաղապարները կոխուած են արծաթեայ փենիններու կաղապարներով: Marion Archibaldի կողմէ 1989ին հրատարակուած յօդուած մը կը քննարկէ 1988ին յայտնաբերուած եւ քիչ-ճանչցուած համակարգը Հենրի Ա-ի (Henry I, 1100-1135) անտիպ դրամներու, որոնք ունին կաղապարներու բազմաթիւ կրկնութիւններ: Գոյութիւն ունին նաեւ բազմաթիւ բիզանդական արծաթեայ դրամներ (hexagram), կոխուած ոսկեդրամներու (solidus) կաղապարներով, են: Այս կոխուած է չափազանց հազուադիւս «կրկնակի արձանագրութիւն» տիպ 11ով: Դրամահատարանի ընթերցումն է hIMTV(N)E for HAMTVNE (Northampton or Southampton): Կոխուած է կամ փոքր կապարէ մետաղաձուլի վրան կամ ալ անորոշ պատճառով յետոյ կտրուած ու փոքրացուած է: Վկայակոչումը եղած է Sutherlandի կողմէ, էջ 25, ծանօթ. 3, կապարէ փոքրիկ կտորի մը (կամ դրամահատարանի ծանրութիւն), դրոշմուած Ալֆրէտէն երկրորդ խումբին դրամահատութեան կաղապարի մը կնիքով (Christopher E. Blunt, "The Chronology of the Coins of Alfred the Great 871-899", in *Anglo-Saxon Coins*, R. H. M. Dolley (ed.), London, 1961, էջ 77-94, մանաւանդ՝ 81): Ետո տարիներ առաջ, Հեղինակը կը մտաբերէ մէկդի նետելը Հեթում Ա-ի կապարով կոխուած դանգ մը նկատելով իրեն կեղծ դրամ մը, Տակառակ որ այդ ժամանակ Հեթում Ա-ի դանգերը շուկայի վրայ մատչելի էին տառացիորէն փենսի մը, մինչ կաղապարէ դրամի մը արտադրութիւնը պիտի արժէր աւելի քան պոլիմետրէն ծախսը: Խնդրոյ առարկայ թողարկումի նկատառութեամբ, կապարէ դրոշմուածներու գալուստով, երկու հաւանականութիւններ կրնան նախատեսուիլ. մէկ՝ թէ Հեթումի դրամը նախատիպի օրինակ մըն էր, որ ընդունուեցաւ եւ հատանուելու սկսաւ, եւ երկու՝ մտաբերելով Ալեքսիոս Ա-ի (1081-1118) նորայայտ կապարէ կէս tetarteron (նախապէս ոսկեդրամ մը), կը ցուցաբերէ թէ կապարը իր բաժինը ունէր այդ ժամանակաշրջանի դրամահատութեան կառուցուածքին մէջ (P. Grierson, *Byzantine Coins*, London, Berkeley and Los Angeles: Methuen & Co. Ltd., and University of California Press, 1982, էջ 227-228): Հնարաւոր է որ ուղբինեան հայկական դրամահատութեան ընթացքին կապարէ դրամները գործածուած են կարճ փորձառական ժամանակաշրջաններու:

⁶⁷ Մայքըլ Մեթքալֆ, առաջինը նշմարեց «կարկին»ի գիծը, բայց անտեղեակ էր, որ այս «կարկին»ի գիծը նաեւ կը նշմարուի խիստ հազուադիւս Ռուբինեան թագաւորներու դրամներուն վրայ:

⁶⁸ Անշուշտ դիւրին է ամբողջովին տեսնել բարակ 'կարկին'ի գիծերը այս նոր 'Տարսոն'ի դրամին երեսին դուրսի եզրերներուն վրայ, որովհետեւ կաղապարները աւելի փոքր են քան՝ մետաղաձուլը. ուրեմն դուրսի եզրերի մասին վրայ որեւէ բան չէր դրոշմուած: Մինչդեռ իշխանական դրամներուն վրայ, կաղապարը սովորաբար մետաղաձուլի մեծութեամբ էր եւ ուրեմն դրամի ամբողջ երեսին վրայ դրոշմը կնքուած է: Ամէն պարագայի, 'կարկին'ի գիծերուն հետքերը յստակօրէն, առանց խոչորացոյցի օգնութեան, կարելի է գատորոշել հեղինակին կողմէ քննուած երեք իշխանական դրամներուն վրայ (նկարներ Գ., Դ. եւ Ե.): Իշխանական դրամներուն հազուադիւս ըլլալու փաստ է այն, որ Աշմովին եւ Բրիտանական Թանգարանները ասկէ օրինակներ չունին, որով եւ դժուար է աւելի կատարեալ կամ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն կատարել:

⁶⁹ *Credit Suisse Auction*, թիւ 690:

⁶⁰ Bury, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, 1923, էջ 172, 30.
⁶¹ Hussy, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, 1966.
⁶² Bury, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, 1923, էջ 168, 172.
⁶³ Պտուկեան, *Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 10:
⁶⁴ Պտուկեան, "Medieval", էջ 202:
⁶⁵ Hussy, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, էջ 632:
⁶⁶ S. Runciman, *History of the Crusades*, Cambridge, England, Հտր. Գ., 1964, էջ 90: Թէեւ օժման վայրը չէ յիշուած սակայն լուսնային կը հասկցուի թէ Սիսի մէջ տեղի ունեցած է. «Քննրատ Սիս եկաւ պապին պատուիրակով եւ ներկայ եղաւ փառաւոր օժման արարողութեան»:
⁶⁷ T.S.R.Boase, *The Cilician Kingdom of Armenia*, 1978, էջ 19. նաեւ՝ J.S.C. Riley-Smith, *Templars and Teutonic Knights in Cilician Armenia*, էջ 92-117, էջ 111. նաեւ՝ Sirarpie Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia," *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton (ed.), Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1962, Vol. II, pp. 630-659, էջ 648, ծանօթ. 23:
⁶⁸ P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and Whittemore Collections*, Volume Two, Washinton, D.C., Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1968, էջ 1, 20:
⁶⁹ M.D.O'Hara, "A Find of Byzantine Silver from the Mint of Rome for the Period A.D. 640-750", *Swiss Numismatic Review*, Vol. 64, 1985, էջ 105-140:
⁷⁰ Y. T. Nersessian, "Levon II Trams Struck in Ayas", *Armenian Numismatic Studies [I]*, Los Angeles, 2000, էջ 334-345, տախտակ 70-71, reprinted from *Armenian Numismatic Journal*, Vol. IV, 1978, էջ 81-90, տախտակ VIII-IX:
⁷¹ Ծ. Թ. Ներսէսեան, «Կիլիկիան Հայաստանի կոստանդին Գ-ի Երկու Թագուորինները», *Armenian Numismatic Studies [I]*, էջ 428-435, տախտակ 78, արտատպուած Բազմալէպէն՝ Հտր. ՃՄՁ, 1998, էջ 65-73: Հոս երկու արծաթեայ դրամներ հրատարակուած են: Մէկը արձանագրուած է "ՇԻՆԵԼ Ի ԶԱՂԱԸ Ս[Ի]Ս", միւրը՝ "ՇԻՆԵԼ Ի ԶԱՂԱԸ ՏԱՐ[ՍՈՆ]": Քննարկուած երկու թագուորինները ունին երեսի նոյն կաղապարը:
⁷² Պտուկեան, "Medieval", էջ 31. նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 220:
⁷³ Ռուբինեան Հայաստանի վաղ շրջանի պատմութիւնը անշուշտ նսեմացուած էր աւելի լաւ ճանչցուած եւ վիպականացուած Սալահէտտինի (Նասիր Սալահ ալ Տին Եոուէֆ, 1169-1193, քիւրտ հիմնադիր Այուպեան Հարսուութեան), Ռիչրտ Առիւծասիրտի քաջագործութիւններով (Richard I Plantagent of England, 1189-1199) եւ՝ մոնկոլ ձեռնկիղ թանի (1176-1227) շատ հանրածանօթ վայրագութիւններով (քարտէս 3, որ ցոյց կու տայ 1100 թուականի կացութիւնը): Թէեւ Լեւոն միացաւ Անգլիոյ Ռիչրտին՝ Կիլիկիոյ նուաճումին, սակայն այս բաւարար չէ եղած որ ինք ճանչցուի եւ յիշատակուի անգլիական դպրոցի համակարգի պատմութեան գիրքերուն մէջ (Boase էջ 18):
⁷⁴ Hussy, *Cambridge Medieval History*, Հտր. 4, էջ 632:
⁷⁵ Նոյն, էջ 631:
⁷⁶ Boase, էջ v:
⁷⁷ Հնադարեան ժամանակներուն Տարսոն աւանդութիւն եւ համբաւ ունէր իրրեւ քաղաք ուսմունքի եւ փիլիսոփայութեան (William Smith, *Classical Dictionary of Biography, Mythology and Geography Illustrated by Antiquities and Coinage*. London: B. A. Seaby Ltd., reprinted in 1972 (first edition 1858), էջ 746): Սիսի մասին շատ բան չէ իմացուած, բայց Տարսոն միշտ եղած ու ճանչցուած է որպէս կարեւոր դրամահատարան-քաղաք

եւ Փոքր Ասիոյ կարեւորագոյն քաղաքներէն մին: Ներկայիս խեղճուկ թրքական Տարսոնը կը գտնուի Տաւրոս լեռան ստորոտին, դէպի հին Կապադովկիա եւ Լիքսոնիա առաջնորդող անցքերուն վրայ: Ան կառուցուած է Կաղնոս գետի երկու ափերուն, շատ բարեբեր դաշտի մը մէջ: Գետը կը հոսի ծովալիճի մը մէջ, որ կը կազմէ Տարսոնի նաւահանգիստը, եւ նաւարկելի է մինչեւ քաղաքը, ու Կիլիկիոյ շատ կարեւոր բազմաթիւ ճամբաները հոս կը հանդիպին: Շատ յարմար վայր մըն է նոր թագաւորութեան մայրաքաղաքի համար: Թէեւ Boase գրած է, որ Կաղնոսի գետաբերանը տիղմով լեցուիլ սկսած է 1183ին եւ Տարսոն սկսած է իր կարեւորութիւնը կորսնցնել Այասին: Այս տեղեկագրութեան մէջ քաղուած քարտէսները ընդհանրական ուղեցոյցի համար են եւ պէտք չէ ճշգրիտ նկատուին:
⁷⁷ Zareh Bedougian, *Coinage of Cilician Armenia*, 1979, էջ 101. նաեւ՝ *Կիլիկիան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 112:
⁷⁸ R.F. Bland, A.M. Burnett, and S. Bendall, "The Mints of Pescennius Niger in the Light of Some New Aurei", *Numismatic Chronicle*, Vol. 147, 1987, էջ 65-83, տախտակ 10-13:

A LATE 12TH CENTURY ENIGMATIC ROUPENIAN ARMENIAN COIN AND ITS RENAISSANCE-STYLE PORTRAIT (Summary)
 MICHAEL DENNIS O'HARA
 michaeldennisohara@ntlworld.com

The study is about a controversial coin and is prepared to serve as a model for future issues. The coin, of which eight examples are known to the writer (five struck in copper, one in silver, and two in lead), was struck ca. 1197 and attributed to Baron Levon II of Cilicia.

The coin dies were probably engraved by non-Armenian die-cutters in the mint of Tarsus. Some of the letters are in Armenian, but there are letters resembling Latin and Greek. Generally, the coin is badly struck similar to Roupenian baronial coinage.

The author tried to reconstruct the legend using pictures of all eight examples. The subject coin served as a prototype or a source of inspiration for the copper *tank* of King Levon I, struck in the mint of Sis. However, the Sis *tank* depicts a 'leonine' obverse; here the profile of Levon is reminiscent of a Renaissance style portrait.

The author brings forth several arguments on the authenticity of this coin, like the presence of 'compass' lines visible on the copper pieces, the Armenian lettering, the double struck coins (one in copper and one in lead).

The study sheds light on the mint practices in the Baronial period of Roupenian Armenia. It provides a new reverse type as evidence that the mint of Tarsus could have been in operation from as early as 1197 and raises a question about the depiction of a stunning and possibly characterized portrait bust of Levon I, which in its conception would seem to be hundreds of years before its time.